

Ակադ. Հ. Մանանդյան

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՏԱՐԵԹՎԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Անցյալ 1951 թվականի մայիս ամսին, երբ ես զբաղված էի Հիպպո-
գիտոսի ժամանակագրության խնդրով՝ առիթ ունեցա ծանոթանալու Մա-
տենադարանի ձեռագրերից արտագրված տոմարագիտական մի քանի հատ-
վածների հետ¹, որոնց մեջ, ի զարմանս իմ, հայ գրերի գյուտը ցույց էր
տրված 391-2 թվականին, այսինքն՝ ճիշտ և ճիշտ այն թվականին, որ
որոշել էի ես ևս իմ „Месроп Маштоц...“ (Ереван, 1940, էջ 27) աշ-
խատության մեջ: Այդ ճշգրիտ թիվն ունեն Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների
Սովետին կից Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) 1684 թվականի
№ 1495 (էջ 169ր), 1632 թվականի № 8575 (էջ 382ր) և 1532 թվականի
№ 6644 (էջ 104ր—106ա) ձեռագրերի տոմարագիտական տեքստերը:

Եթ ծնընդենէն Քրիստոսի մինչև ի սուրբ Գրիգորն ելն ի վիրա-
պէն,—վկայում է № 1495 ձեռագիրը,—ՄՀԶ (276) և անտի մինչև ի
գիւտ գրոցն հայոց ամք ՃԺԶ (116) (№ 8575 ձեռագիրն ունի «ՃԺԷ
(117) ամ» և ի գիւտ գրոյն հայոց մինչև հայ մեծ թուականն ամք
ՃԿ (160)»:

Այս վկայության մեջ հայ գրերի գյուտը մատնանշված է, ինչպես
տեսնում ենք, «ի ծնընդենէն Քրիստոսի» $276 + 117 = 393$ թվականին և
հայոց մեծ թվականից՝ 160 տարի առաջ, ուրեմն՝ $553 - 160$, որ հավասար
է զարձյալ 393 թվականին: Ինչպես Դյուլորիեի ժամանակագրական հա-
շիվներից մենք գիտենք, հայկական աղբյուրների «ի ծնընդենէն Քրիստո-
սի» 553 և 393 թվականները համապատասխանում են այժմյան Հուլյան
տոմարի 551-2 և 391-2 թվականներին²: Պարզվում է այսպիսով, որ վե-
րոհիշյալ ձեռագրերի տոմարագիտական ցուցումները, որ քաղված են, ան-
տարակույս, հնագույն ձեռագրերից, հայ գրերի գյուտը պարզ ու որոշ
դնում են մեր թվականության 391-2 թվականին:

Ձեռագրերի այս ցուցմունքը գրերի գյուտի ժամանակի որոշման հա-
մար, անշուշտ, կարևորագույն մի նոր կոման է. ուստի և ես հարկադր-
ված եղա վերանայել և վերաքննել Մաշտոցյան գյուտի խնդիրը նոր այս
վկայության օգնությամբ: Ներքև մանրամասն մենք ցույց ենք տալու, որ
այս խնդրի մանրախույզ քննությամբ հաստատվում է, իրոք, որ հայ գրե-
րի գյուտը տեղի էր ունեցել Վռամ Կրմանի թագավորության չորրորդ տա-
րում՝ ճիշտ և ճիշտ 391-2 թվականին:

¹ Ընկ. Լ. Խաչիկյանին, որն արտադրել և տրամադրել էր ինձ այդ հատվածները,
հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը:

² Տե՛ս Ed. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie arménienne, Paris, 1859,
էջ 51, 56, 179, 185, 193, 384:

* * *

Մեսրոպ-Մաշտոցի այբուբենի գյուտի ժամանակի մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, ինչպես հայտնի է, խիստ հակասական են ու խճճված: Սկսած դեռ Չամչյանից, որն իր եռահատոր պատմությունը գրել էր 18-րդ դարում, այս հարցը բազում անգամ ենթարկվել է հատուկ քննության, սակայն մինչև այժմ վերջնական կերպով լուծված չէ:

Պետք է ասել, որ ընդհուպ մինչև վերջին ժամանակները գիտնականների մեծագույն մասը միանգամայն անտարակուսելի էին համարում, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան այբուբենի գյուտի ժամանակը ճշտիվ որոշվում է հինգերորդ դարի սկզբում: Զանազան հաշիվներ անելով՝ գրերի գյուտի թվականը նրանք ենթադրել են 402-3, 404, 405, 406 կամ 407-8 թվականներին և իրենց հաշիվների համար իրրե ելակետ են ընդունել ժամանակագրական այն ցուցումները, որոնք գտնվում են Կորյունի պատմական երկի վերջում:

Կորյունի այդ վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ առանց կրճատումների:

«Եվ արդ,—ասված է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերջաբանում,—Երանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ տարի, և Հայոց գպրությունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ տարի, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կըրմանը թագավորել է վեց տարի և Հազկերտը՝ քսան և մեկ տարի (և Վռամը տասնութ տարի), և Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին և Հայոց գպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց» (Եւարդ լինի համար ամաց հաւատոց Երանելոյն ամք քառասուն և հինգ, և ի գպրութենէն հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամք երեսուն և հինգ, որք համարին այսպէս. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի (և Վռամայ ութ և տասն) և յառաջնուոյն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ Երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և գպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»¹:

Կորյունի պատմության այս վերջաբանում հայ գպրության սկիզբը, ինչպես տեսնում ենք, ցույց է տրված Հազկերտ II-ի (399—420 թ.) ութերորդ տարում և 35 տարի Մաշտոցի մահից առաջ, որը, ինչպես հայտնի է, վախճանվել էր հայոց մենեկան ամսի տասներեքին՝ Սահակ կաթողիկոսի մահից վեց ամիս հետո: Հայ և օտար պատմագետներն ու բանասերները կարծում են, որ Կորյունի վերջաբանի ժամանակագրական այս

¹ Տես Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941 էջ 98—101:

² Նույնը, էջ 92:

տվյալների հիման վրա Մեսրոպ-Մաշտոցի գյուտի թվականը որոշվում է լիակատար ճշտությամբ:

Հիմնվելով տոմարական անվիճելի հաշիվների վրա՝ Մեսրոպ-Մաշտոցի, ինչպես և Սահակ կաթողիկոսի մահվան տարեթիվը, ամսաթիվը և օրը ճշտիվ որոշել է ֆրանսիական գիտնական Դյուլորիենը: Մեսրոպ-Մաշտոցը, ինչպես նա պարզել է, վախճանվել էր 440 թվականի փետրվար 17-ին, շաբաթ, իսկ Սահակ կաթողիկոսը՝ 439 թվականի սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի¹: Այսպիսով, հայերեն այբուբենի գյուտը, որ Կորյունի վերջաբանում մատնացույց է արված Մեսրոպ-Մաշտոցի մահվանից 35 տարի առաջ՝ պետք է ենթադրել 406 թվականին: Այս թվականի ճշտությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ նույն տարեթիվը ստացվում է Կորյունի վերջաբանի նաև ըստ մյուս վկայության, որը հայոց դպրության սկիզբը մատնանշում է Հազկերտ Ա-ի թագավորության (399—420 թ.) ութերորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 406 թվականին²:

Հայկական գրերի գյուտի այս տարեթիվը, որ հիմնված է Կորյունի վերջաբանի սինխրոնիզմների վրա, հաստատուն և անդրդվելի են համարում նաև այժմ գրեթե ըղոր հայագետները: Սակայն Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական ցուցումները, ինչպես և իրեն՝ Կորյունի հաղորդած տեղեկություններն իր աշխատության մյուս հատվածներում, ինչպես ներքև կտեսնենք, անհաշտելի կերպով հակասում են վերոհիշյալ վերջաբանի տրվյալներին:

Կարևոր այս վիստը, որ անտարակուսելի է, պարզ ցույց է տալիս, որ գրերի գյուտի տարեթիվի խնդիրը կարոտ է վերաստուգման ու նոր ուղադիր քննության:

Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» բնագրի մեջ եղած մի քանի հակասությունները մատնաշված են Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ն. Ադոնցի հոգվածներում, որոնք տպագրված են «Արարատ» և «Հանդես Ամսօրյա» ամսագրերում³:

Կորյունը պատմելով գրերի գյուտի մասին, հաղորդում է իր աշխատության մեջ, որ Վոսմաշպուհի (387-8—շուրջ 413-4) թագավորության հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել էր Ամիդ և եղեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունել էին տեղական Ակակիոս և Բաբելոս եպիսկոպոսները: Մինչդեռ՝ հակառակ այս վկայության՝ մեզ հայտնի է, որ Ակակիոսն Ամիդի եպիսկոպոս էր սկսած 400 թվականից⁴, իսկ Բա-

¹ Տես Dulaurier, Recherches sur la chrologie arménienne, էջ 135—136, ծան. 40:

² Հայ և օտար գիտնականները, որոնք հայկական գրերի գյուտը գնում են 404, 405 կամ 407-8 թվականներին, կամ սխալ են որոշել Մաշտոցի մահվան տարեթիվը և կամ աղճատված են համարել Կորյունի բնագրի «քառասուն և հինգ» (ք) ու «երեսուն և հինգ» (լք) թվերը:

³ Տես Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, Արարատ, 1912, մայիս-հունիս, էջ 499—511. Ն. Ադոնց, Անծանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից ըստ օտար աղբյուրների, Հանգ. Ամս., 1925, № 5—12:

⁴ Տես Ն. Ակիսյան, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոց վարդապետի, Հանգ. Ամս., 1949, էջ 290:

բիլասը, կամ ավելի ճիշտ՝ Բարիլասը (=Ռարուլաս), Եդեսիայի եպիսկոպոս էր 412—435 թվականներին²։

Արդ՝ Խնչպես բացատրել Կորյունի այս ականերն հակասությունը։ Վերոհիշյալ վերջարանի մեջ հայկական գրերի գյուտը մատնացույց է արված 406 թվականին, իսկ բուն բնագրի վկայություններից կարելի է հետեցնել, որ այդ գյուտը պետք է եղած լիներ 412 թվականից հետո։

Գ. Տեր-Մկրտչյանը իր վերևում նշված հոդվածի մեջ աշխատել է այդ հակասությունը վերացնել և ենթադրել է, որ վերջարանում հիշատակված 406 թվականը ոչ թե Մեսրոպ-Մաշտոցյան տառերի գյուտի թվականն է, այլ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու թվականն է և սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատությունների³։ Նրա կարծիքով, Մաշտոցյան այբուբենը չէր կարող հնարված լինել 412 թվականից, այսինքն՝ Ռարուլասի Եդեսիայի եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց առաջ։ Ուստի և նա Մաշտոցի հանդիպումը Ռարուլասի հետ և նրա գործունեությունն Ասորիքում ենթադրում է 412—416 թվականներին, իսկ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը՝ այդ քառամյակի սկզբներում։

Կորյունի բնագրի մեջ, ասում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը, ներս է սպըրդել գրչագրական ականերն մի սխալ։ Մաշտոցն Ասորիքից վերադարձել էր Վաղարշապատ ոչ թե Վռամշապուհի թագավորության վեցերորդ տարում (ԵՐ Ջ ամի Վռամշապուհոյ արքային) այլ տասնվեցերորդ տարում (ԵԻ ԺԶ ամի)։ Կորյունի բնագրում «վեց» կամ Ջ թիվը նաև տռաջարկում է ուղղել և կարգալ ԺԶ կամ Ետասնվեց։

Կարծելով, որ հակասությունը Կորյունի մոտ կարելի է վերացնել իր առաջարկած այդ ուղղումով՝ Տեր-Մկրտչյանը հանգում է բոլորովին նոր եզրակացությունների և տալիս է հետևյալ ժամանակագրությունը։

1. 405 թ.—սկիզբն հայ տառերի գյուտի աշխատությունների, այսինքն՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելը։

2. 412—416 թվականների սկիզբը—Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը։

3. 412—416 թթ. Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի կատարելագործումը։

Մեջ բերված այս նոր եզրակացությունները, խնչպես դժվար չէ նկատել, ոչ միայն համոզիչ չեն, այլև խիստ վիճելի են։ Նախ և առաջ՝ դժվար է, իհարկե, ենթադրել, որ իբր Կորյունի աշխատության վերջարանում, որն ամբողջովին նվիրված է Մեսրոպ-Մաշտոցի կենսագրությանն ու գործունեությանը, ժամանակագրական ցուցումները վերաբերվում են ոչ թե Մեսրոպ-Մաշտոցի այբուբենի գյուտին, այլ Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելուն։ Կասկածելի է, բացի այդ, Տեր-Մկրտչյանի նաև մի ուրիշ պնդումը, որ իբր թե Մեսրոպ-Մաշտոցը հնարել և կատարելագործել էր այբուբենը Դանիելյան տառերի ստացվելուց 7—11 տարի հետո և վերա-

¹ Կորյունի պատմության բնագրում, խնչպես մատնացույց է արել Գ. Տեր-Մկրտչյանը, Բարիլաս ասունը պետք է ուղղել և կարգալ Բարիլաս (=Ռարուլաս), տես «Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ», Արարատ, 1912, մայիս-հունիս, էջ 508։

² Տես Աղոնց, Անծանոթ էջեր, Հանդ, Ամս., 1925, էջ 435, համեմատե Chabot, Synodicon Orient, Paris 1902, էջ 276 և J. Labourt, Le christianisme dans l'empire perse, Paris, 1904, էջ 101։

³ Տես Արարատ, 1912, մայիս-հունիս, էջ 512։

դարձել էր Վաղարշապատ Վոսմաշապուհի թագաւորութեան տասնվեցերորդ տարում: Անընդունելի է նույնպէս նաեւ Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ ուղղումը՝ «ի ԶԺ ամի» փոխանակ «ի Զ ամի», որովհետեւ Կորյունի տպագրութեամբ բնագրի ճշտութիւնը հաստատուում է բոլոր ուշ շրջանի պատմագիրների ու ժամանակագիրների վկայութիւններով:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգւածը Մեսրոպ-Մաշտոցյան տառերի գյուտի թվականի քննական ուսումնասիրութեան առաջին փորձն էր և այդ հոգւածի գլխավոր արժանիքն այն է, որ նրա ականավոր հեղինակը չէ հետեւել ավանդական տեսակետին, որը, ինչպէս տեսանք, համարվում էր հաստատուն ու անառարկելի:

Բոլորովին նոր ու հետաքրքիր լուսարանութիւն է տվել նույն այս խնդրին Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ իր հոգւածում, որը տպւած է «Հանգեալ Ամսօրյա» ամսագրում: Հիմնվելով հունա-հռոմեական աղբյուրների վրա՝ Ադոնցն իր հոգւածում մեջ է բերում անծանոթ նոր փաստեր, որոնք վկայում են, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը մասնակից է եղել կրօնական պայքարին նեստորականութեան դէմ: Նա մատնանշում է, ի միջի այլոց, որ հայ գրերի հորինողը մոտ ծանոթ է եղել նեստորիոսի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու կամ Մամուկեստացու հետ: Մաշտոցի խնդիրքով վերջինս գրել էր ընդդէմ Պարսից մոգութեան գրութեքը, որը հիշատակւած է Փոտիոս պատրիարքի հռչակավոր «Իրադարան» աշխատութեան մեջ («Թէոդորոսի երիցու, Յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան, ի ճառս երիս... առ Մաստուրիոս (Մաշտոց) յաշխարհէն Հայոց, որ էր քորեպիսկոպոս»)¹:

Թեեւ Ադոնցը նպատակ չէ ունեցել լուսարանելու գրերի գյուտի խնդիրը, սակայն նրա հոգւածը զուգընթացորեն տալիս է ցուցումներ, որոնք պարզապէս նոր հունի մեջ են դնում նաեւ այդ պրոբլեմը: Ինչպէս շատ ճիշտ կոահել է Ադոնցը, հայ գրերի հորինման ժամանակ Մաշտոցին աջակցել և օգնել էին ոչ թէ Ակակիոս և Ռարուլաս եպիսկոպոսները, այլ, հավանորեն, վերոհիշյալ Թեոդորոս Մոպսուեստացին, որի հերձվածողական գրութեքները դատապարտուել էին Եփեսոսի 431 թվականի տիեզերական ժողովում:

«Կորյուն, — ասում է Ադոնցը, — հասարակ կենսագիր չէ, նա և եկեղեցական գործիչ է և իրր այդպիսին պետք է իր գրիչը համակերպեր հետ-Եփեսոսյան տրամագրութեան: Հայոց կապերը Ասորիքի հետ այժմ պիտի խորշելի թվեր²»:

Սրանից պարզ հետևում է, որ Կորյունի հաղորդումների մեջ նկատվող թերասութիւնները, անորոշութիւնները և նույնիսկ խեղաթյուրումները կարող են բացատրուել ոչ միայն Կորյունի աշխատութեան խմբագրական վերամշակումով, այլ մասամբ նաեւ դավանական նկատառումներով նենց իրեն հեղինակի, որը Մաշտոցի վարքը գրել էր համապատասխան փոփոխութեամբ կրօնական տրամագրութիւնների հինգերորդ դարի քառասնական թվականներին:

Ադոնցը հավանական է համարում, որ հայկական այբուբենը Մաշտոցը պետք է հորինած լինէր չորրորդ դարի վերջերում Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ:

¹ S. P. Hotell, bibliotheca, 81 (Migne, Patrologia graeca, 103, էջ 281):

² Հանդ. Ամս., 1923, սեպտ.-հոկտ., էջ 439:

սուեստացու և սրա աշակերտ՝ Ռուփինոս¹ անունով քահանայի աջակցությամբ, որը 399 թվականին Ասորիքից մեկնել էր Հռոմ և այնտեղ իսկական հիմնադիրը գտնել Պելագիական կոչված վարդապետության²։ Ըստ Ղազար Փարպեցու, բացատրում է Ադոնցը, Վոամշապունին թագավոր էր կարգել Շապուն Գ-ը (383-4—388-9 թ.), ուրեմն՝ պարզ է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որոնք Վաղարշապատ էին բերվել Վոամշապունի վեցերորդ տարում՝ կարելի է ենթադրել չորրորդ դարի վերջերում Վոամ Դ-ի (388-9—399 թ.) թագավորության ժամանակ, Հենց այս ժամանակաշրջանում, ասում է Ադոնցը, Մեսրոպ-Մաշտոցը նամակագրություն էր ունեցել Թեոդորոս Մոպսուեստացու հետ սրա քահանա եղած ժամանակ (383—392 թ.), և հավանորեն, հենց այս վերջինը կարող էր աջակցություն ցույց տված լինել Մաշտոցին գրերի գյուտի ժամանակ։

«Սղանով, — եզրակացնում է Ադոնցը, — ընդգծվում է գրերի գյուտի համար որոշ և դրական տարեթիվ՝ 383—392 տարիների տասնամյա միջոցը»³։

Ադոնցի գիտողությունները, որ խիստ հետաքրքրական են, արժանի են, անշուշտ, հատուկ ուշադրության։ Մեսրոպ-Մաշտոցի այրուքները, ինչպես կոտեսները ներքև, հորինված է եղել, իրոք, Թեոդորոս Մոպսուեստացու քահանայության ժամանակ՝ 391-2 թվականին։

Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը, ինչպես մասնանշել եմ «Месроп Маштоц и борьба арм. народа» վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, պետք է որոշել ոչ թե Կորյունի վերջարանի, այլ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու երկերի բուն բնագրերում նշված ցուցումների հիման վրա։ Կորյունի կարևոր այդ ցուցումներից, ինչպես վերև տեսանք, պարզ երևում է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը հայ գրերի գյուտն արել էր Վոամշապունի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում։ Եվ ուշագրավ է, որ ուշ շրջանի հայ մատենագիրները հենվում են հենց այդ վկայության վրա և բոլորովին անտեսում են Կորյունի վերջարանը։

Ի նկատի ունենալով այս խնդրի կարևորությունը՝ մեջ եմ բերում մատենագրական այդ ուշագրավ վկայությունները ընդարձակ բովանդակությամբ։

1. «Անանուն ժամանակագրություն է դարի», տես Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389։

«Սրա (Թեոդոս Փոքրի, 408—450) ժամանակ ապրում էր Հայոց հայրապետ սուրբ Մահակը, որի ժամանակ հաստատվեց հայերեն լիզվի գպրությունը Ասորիքի Դանիել փիլիսոփայի քսան և ինն գրով, որ կարգադրել էր բերել Վոամշապունի թագավորը Վախրիճ նախարարին՝ Հարել երեցի միջոցով։ Բայց յոթը գրերի պակասը երանելի Մեսրոպը, որը Տարոնի Հաղեկաց գյուղից էր և ազատ տոհմից էր,

¹ Մաշտոցի վարժի բնդարձակ խմբագրությունը փոխանակ «Ռուփինոս»-ի ունի «Հոռոփանոս», իսկ համառոտ խմբագրությունը և թորենացու Պատմությունն ունեն նաև «Ռուփինոս», «Ռուփանոս» և «Հոռոփանոս» բնթերցվածները։

² Տես Հանգ. Ամս., 1925 թ., 9—10, էջ 441։

³ Տես Հանգ. Ամս., 1925, թ. 11—12, էջ 531։

խնդրեց աստծուց, իր աշակերտներին հետ մի ամիս պաս պահելով և ազոթք անելով, որ և նրան երևաց տեսիլքում: Այս տեղի էր ունեցել Ասորոց աշխարհում, երբ նրանք այդ բանի համար ճանապարհորդել էին այնտեղ:

(«Բ սորա աւուրս էր սուրբ Սահակ՝ հայոց հայրապետ, յորոյ աւուրս դպրութիւն հայերէն լեզուի քսան և ինն գրով ի Դանիէղէ փիլիսոփայէ Ասորոց կարգեցաւ. զոր ետ ըերել Վոամշապուհ թագաւոր Վախրճայ նախարարի՝ ձեռամբ Հարելի երիցու: Իսկ զեւթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոփր Ե(ր)անելի, ի Հացեկաց Տարաւնոյ, յազատ տանէ, ամսաւրեայ պահաւք և աղաթիւք հանդերձ աշակերտաւքն հայցեալ յԱստուծոյ, ևւ ցուցաւ նմա ի տեսլեան: Այս լինէր յԱսորոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին անդ ճանապարհորդեցին»):

2. «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ, Պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1912, էջ 54՝

«Բսկ երբ սուրբ Սահակը եկաւ և Արտաշիւ պարգևածները հաստատեց մեր Վոամշապուհի ձեռքով՝ ապա Պարսից Արտաշիւ թագավորը մեռաւ և նրա փոխարեն թագավորեց Վոամ: Այդ ժամանակներում եկաւ ապա Մեսրոպը և բերեց՝ մեր լեզվի նշանագրերը, որ կարծես պարգև էր տրված նրան աստվածային շնորհաց տնօրենությամբ»:

(«Իսկ իբրև եկն սուրբն Սահակ և զպարգևեալսն յԱրտաշիւ հաստատեաց ի ձեռն մերոյն Վոամշապոյ՝ մեռանի ապա Արտաշիւ արքայ Պարսից, և փոխանակ նորա թագաւորէ Վոամ: Ընդ այն ժամանակս ապա եկեալ Մեսրոփրայ և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր զոգցես նմա պարգևեալ ի տեսչութենէ շնորհացն Աստուծոյ»):

3. «Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 74 (II, Ա.)՝

«Եւ մենք գտանք, որ պարսից Արտաշիւ թագավորի երկրորդ տարուն համապատասխանում է Հայոց Վոամշապուհ թագավորի հինգերորդ տարին, որի ընթացքում երանելի Մաշտոցը, որը Տարոն գավառից Հացեկաց գյուղիցն էր՝ ընկերներից ոմանց հետ, որ նրան տվել էր Սահակը, Վոամշապուհի ու մեծ հայրապետ Սահակի օժանդակությամբ, հորինում էր դպրությունը՝ Դանիելյան նշանագրերով համաձայն հայերենի: Դրանից հետո, դարձյալ նույն Վոամշապուհի վեցերորդ տարում, որ համապատասխանում է Վոամ Կրման թագավորի առաջին տարուն, փոփոխման ենթարկելով նույնը՝ վերստին հորինեց աստվածապարգև նշանագրերով»:

(«Եւ գտաք հանդիպեալ յերկրորդ ամին՝ Արտաշիւ արքային Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վոամ-Շապոյ արքայի Հայոց. յորում Մաշտոցն երանելի, որ էր ի գաւառէն Տարօնոյ ի գեղջէն Հացեկաց՝ ի ձեռն Վոամ-Շապոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ Դանիւելեան նշա-

¹ Որովհետև Ասողիկն իր երկրորդ գրքի երրորդ գլխում վկայում է, որ Արտաշիւ Բ-ը թագավորել էր երեք տարի, իսկ Վոամշապուհի հինգերորդ տարին, ինչպես երևում է Ասողիկի վկայությունից, համապատասխանում էր Արտաշիւ Բ-ի թագավորության վերջին տարուն, ուստի և «յերկրորդ ամին» հավանորեն պետք է ուղղել և կարդալ «յերրորդ ամին»:

նագրօք զդպրութիւն ըստ հայրումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, տուելովք նմա ի Սահակայ: Յետ որոյ դարձեալ ես ի վեցերորդումն նորին Վոսմ-Շապհոյ, որ է ամ առաջին Վոսմ-Կրման արքայի վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր»):

4. «Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայս», հրատարակ Տէր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 68՝

ՇՆԻԱ. Պարսից Արտաշիւր՝ Գ տարի: Սկիզբն մեր հայոց դպրության Մաշտոց, որ է Մեսրոպ Երանելի և Մեծն Իսահակ ընկերների հետ միասին հորինեցին Դանիելի նշանագրերը: Եւ մի տարուց հետո՝ նորից փոխարինեցին նույնը աստվածապարգև նշանագրերով, որոնցով թէ դպրությունն էր և թէ աստվածային ուղղված գրքերն էին թարգմանում:

(ՆԻԱ. Պարսից Արտաշիւր՝ ամս Գ: Սկիզբն դպրութեանս Հայոց-Մաշտոց՝ որ է Մեսրոպ Երանելի՝ և Մեծն Իսահակ զԴանիելի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածային ուղղեալ թարգմանէին»):

Ճ. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 49 (ԻԵ)՝

«Սոա (Վոսմշապուհ թագավորի) հինգերորդ տարում և Շապուհի որդի Արտաշիւր առաջին տարում՝ սուրբ Մեսրոպը հորինում է հայկական գրերը. քսան և երկու գիրը, որ հին ժամանակներից էին և գտնվում էին Դանիել Ասորու մոտ՝ որովհետև նրանք չէին արտահայտում մեր լեզվի բազմահնչյունությունը, անտեսված էին նախնիների կողմից: Նրանք բավական էին համարում հունական, ասորական և պարսկական գրերը: Մեսրոպը չէր կարող նրանցով թարգմանել աստվածաշունչ գրքերը հայերեն: Դրա համար նա անձնատուր եղավ աղոթքների գործակցությամբ սուրբ Սահակի և Աստված նրան տվեց խնդրածը, 14 գիր, որ աջ իր ձեռքով նրա առջև դրոշմեց ինչպես Մեծն Մովսեսին Սինա լեռան վրա, նույնպես և սրան Բաբելոնում վրա»:

(«Ի հինգերորդ ամին սորա և յառաջին ամին Արտաշիւր որդւոյ Շապհոյ՝ սուրբն Մեսրոպ յօրինէր դպրութիւն հայերէն. քսան և երկու գիր առ Դանիելի Ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս, անհոգացեալ եղև յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք. և ոչ Մեսրոպ կարէր նոքօք փոխել զաստուածաշունչ մատեանս ի հայ բարբառ: Վասն որոյ աղոթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, աջով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա որպէս մեծին Մովսեսի ի լեռոն Սինայ, և սմա ի լեռոն Բաբելայ»):

Դրերի գյուտի ժամանակի մասին կարևոր է նաև մեջ բերել Կորյունի բուն բնագրի և Մովսես Սորենացու համապատասխան ցուցումները, որոնց հետ, անշուշտ, սերտ կապ ունեն վերև բերված վկայութիւնները:

6. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. Մ. Արեղյանի, 1941, էջ 46—47՝
«Դրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով և սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց Հայոց արքա Վոամշապուհի հինգերորդ տարում. և գնաց Արամի կողմերը, ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եղեսիա է կոչվում և երկրորդի անունն է Ամիգ»¹։

(«Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի և միարանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համրուրիւ սրբութեանն՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ ասի Վոամշապուհոյ արքային Հայոց. և երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, և երկրորդին Ամիգ անունն»)։

7. Նույնը, էջ 50—51՝

«Նոանցից (Ասորոց եպիսկոպոսներից) բաժանվեց այնուհետև (Մաշտոցը) և ավետագրեր առնելով՝ շնորհատուր պարգևներով և բուր իրայիններով աստուծու շնորհով ճանապարհ ընկավ, օթևաններ անցավ, աջողությամբ ու հոգելից ուրախությամբ եկավ, հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, նոր քաղաքի սահմանների մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վոամշապուհի վեցերորդ տարում»²։

(«Յորոց հրաժարեալք այնուհետև և առեալ թուղթս ավետագիրս, հանդերձ շնորհատուր պարգևօքն և ամենայն իւրայիւքն, ի շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր. զօթևանօք անցեալ աջողութեամբ և հոգելից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Այրարատեան գաւառին, առ սահմանօք Նոր Դաղաքին, ի վեցերորդ ամի Վոամշապուհոյ արքային Հայոց Մեծաց»)։

8. «Մովսիսի Խորենացույ, Պատմութիւն Հայոց», աշխատությամբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Տփղիս, 1913, էջ 328 (III ԾԴ)՝

«Արկաղը վախճանվելով՝ նրա տեղ թագավորեց նրա որդին, որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր. նա նույնպիսի բարեկամություն պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վոամշապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և Պարսից Հագկերտ թագավորի հետ խաղաղություն կնքեց։ Այս ժամանակներն եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագիրները»³։

(«Վախճանեալ Արկաղեայ՝ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւ Թէոդոս Փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վոամշապուհոյ. բայց զմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ գործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յագկերտի արքայի Պարսից։ Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս...»)։

Դրերի գյուտի ժամանակի մասին վերոհիշյալ աղբյուրների վկայու-

¹ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, թարգմ. Մ. Արեղյանի, էջ 47։

² Նույն, թարգմ. Մ. Արեղյանի, էջ 51։

³ Տես Մովսիս Խորենացի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 227։

թյունները, ինչպես տեսնում ենք, խիստ խառնաշփոթ են և կարոտ են հատուկ և մանրագնին քննության:

Վերև բերված առաջին վկայությունը, որ է-րգ դարի հեղինակ Անանուն ժամանակագրին է, որին սխալմամբ նույնացրել են Անանիա Շիրակացու հետ, գրերի գյուտի ժամանակի մասին չի տալիս որոշ ու հաստատուն տեղեկություն: Այդ վկայության մեջ միայն ասված է, որ Թեոդոս Փոքրին (408—450) ժամանակակից էր Սահակ կաթողիկոսը (388—439), որի ժամանակ եղել է հայ դպրության սկիզբը:

Խիստ կարևոր է սակայն և հատուկ ուշադրության արժանի է Հովհաննես կաթողիկոսի վերոհիշյալ երկրորդ վկայությունը: Ամենից ուշագրավն այդ վկայության մեջ այն է, որ Հովհաննես կաթողիկոսը, թեև նա իր տեղեկությունները Մեսրոպ Մաշտոցի մասին քաղել է Խորենացու երկից՝ Մաշտոցյան գրերի բերվելը Հայաստան դնում է ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբներում Հազկերտ Ա-ի (399—400) ժամանակ, ինչպես այդ ունի Խորենացին, այլ չորրորդ դարի վերջերում Վոսադ Կրմանի (388—399) ժամանակ: Ինչպես է թվում, որ ժամանակագրական այս խնդրում Հովհաննես կաթողիկոսը շեղվում է Խորենացուց, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ նա այս կետում հետևում է Կորյունի վերջարանի չխմբագրված նախնական բնագրին, որի մեջ Հայոց դպրության սկիզբը մատնանշված է եղել Վոսադ Կրմանի ժամանակ՝ Վոսադապուհի հինգերորդ տարում: Ինչպես դժվար չի կոհնել, Կորյունի հին վերջարանը հետագա ժամանակներում փոփոխման է ենթարկվել Խորենացու Պատմության վերև բերված ութերորդ վկայության համեմատ: Խորենացու հեղինակությունն այնքան մեծ է եղել, որ Կորյունի և Ղազար Փարպեցու Խորենացու հետ ունեցած հակասությունները, ինչպես հայտնի է, սրբագրված ու ընդմիջարկված են Խորենացու Պատմությունից թե մեր ձեռքը հասած համառոտ կամ Սուտ Կորյունի և թե Ղազար Փարպեցու Պատմության մեջ¹:

Խիստ կարևոր է նմանապես Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի վերոհիշյալ երրորդ վկայությունը: Ուշագրավ է նախ և առաջ, որ Ասողիկը, որին աղբյուր են ծառայել, ինչպես ինքն է վկայում, Կորյունը և Ղազար Փարպեցին՝ գրերի գյուտը նույնպես չի դնում Հազկերտ Ա-ի (399—400) ժամանակ, ինչպես այդ ունի Կորյունի այժմյան վերջարանը: Պետք է ենթադրել, ուրեմն, որ Կորյունի այդ վկայությունը, որ պարզապես հակասում է նրա բուն բնագրի ժամանակագրական ցուցումներին, գեոևս Վարք Մաշտոցի ընագրի մեջ մուծված չի եղել Ստեփանոս Ասողիկի ժամանակ: Հետաքրքիր է նաև, որ Ասողիկը ևս իր տված ժամանակագրական հաշվում, որի մեջ նա, հետևելով Սերեոսին և Խորենացուն, Շապուհ Գ-ի (383—388) փոխարեն Վոսադ Կրմանի (388—399) նախորդ թյուրիմացարար համարում է Արտաշիր Բ-ին (379—383), Մաշտոցյան գրերի գյուտը դնում է, ինչպես և Հովհաննես կաթողիկոսը, Վոսադ Կրմանի ժամանակ, ուրեմն՝ դարձյալ ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբներում, այլ չորրորդ դարի վերջերում:

Վերև բերված Սամուել քահանա Անեցու գրերի գյուտի մասին տեղեկությունը (տես վերև վկ. 4) կարող ենք անտես առնել, որովհետև այդ

¹ Տես Ղազար Փարպեցու, Պատմութիւն Հայոց, հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տփղիս, 1904, էջ 13, ծան. 3:

տեղեկությունը պարզապես քաղված է Ասողիկից (տես վերև վկ. 3), Ուշադրության արժանի է, սակայն, Վարդան վարդապետի հաղորդած տեղեկությունը (տես վերև, վկ. 5), որը տարբեր է Ասողիկի վկայությունից և որի մեջ Մաշտոցյան գրերի գյուտի ժամանակը որոշված է Արտաշիր Բ-ի առաջին տարում, որ համապատասխան է համարվում Վոսմապուհի հինգերորդ տարուն: Թեև, իհարկե, ճիշտ չէ նաև Վարդան վարդապետի այս ցուցումը, որ հիմնված է հին հայ պատմագրության սխալ ու շփոթ սինխրոնիզմների վրա, բայց այնուամենայնիվ, կարևոր է ու հետաքրքրական, որովհետև Մաշտոցյան գրերի գյուտը Վարդանը ևս չի գնում Հազկերտ Ա-ի (399—420) ութերորդ տարում, ինչպես այդ ունի Կորյունի վերջաբանի այժմյան բնագրի, որը մինչև վերջին ժամանակները վավերական ու արժանահավատ էր համարված պատմական ու բանասիրական բոլոր թե հայ և թե օտար ուսումնասիրություններում:

Պետք է ասել, որ Վոսմապուհի, ինչպես և ընդհանրապես վերջին հայ Արշակունի թագավորների ժամանակագրությունը անհաջող ու սխալ է որոշված ոչ միայն վերոհիշյալ հին հայ պատմական երկերում, այլ նաև նորագույն աշխատություններում: Պատմաբանները և բանասերները, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Ղազար Փարպեցու ժամանակագրական արժանահավատ վկայությունները, որոնք վճռական նշանակություն ունեն այս խնդրում:

Փարպեցու վկայություններից մենք գիտենք, որ թե Ոսորով Դ-ը (385—387 թ.) և թե Նրա եղբայր Վոսմապուհը (387-8—413-4) թագավոր էին կարգվել Հայաստանում Շապուհ Դ-ի (383-4—388-9) հրամանով: Մանուել Մամիկոնյանի մահից հետո (384-5) Սասանյան Պարսկաստանը, ինչպես երևում է Փավստոսի և Ղազար Փարպեցու վկայություններից¹, նպատակահարմար էր համարել Հայաստանի թագավորությունը տալ ոչ թե Արշակ Դ-ին, այլ պատանի Ոսորով Դ-ին, որն Արշակունի հայ թագավորների տոհմիցն էր: Ոսորով Դ-ին Հայաստանի թագավոր էր կարգել, ինչպես պարզ ու որոշ վկայում է Փարպեցին, Վոսմ Դ-ի (388-9—399) նախորդ Շապուհ Դ-ը (383-4—388-9)², Ոսորով Դ-ը թագավորել էր ոչ թե հինգ տարի, ինչպես վկայում է Որբենացին, այլ երեք տարի (385—387 թ.), ինչպես վկայում են Սերեոսը, Ասողիկը և ուրիշները: Վերջինների վկայությունը պետք է ճիշտ լինի, որովհետև հենց ինքը Շապուհ Դ-ը, որը Հայաստանի թագավոր էր նշանակել նախ Ոսորով Դ-ին և ապա Վոսմապուհին, թագավորել էր ընդամենը հինգ տարի:

Հայ նախարարները, ինչպես պատմում է Ղազար Փարպեցին, գնացել էին Շապուհ Դ-ի մոտ և ամբաստանել էին Ոսորով Դ-ին, որ նա անհավատարիմ է և բարեկամական հարաբերության մեջ է հունաց կայսեր հետ: Ոսորով Դ-ը կանչվում է Պարսկաստան, գահընկեց է արվում (387 թվականին) և Նրա փոխարեն Հայաստանի թագավոր է կարգվում Վոսմապուհը (387-8—413-4)³:

¹ Տես Փավստոսի Բուզանդացու, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1889, էջ 269—271 (VI Ա) և Ղազարայ Փարպեցու, Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1904, էջ 8 և 12—13 (I գլ. 2 և Թ.):

² Փարպեցի, էջ 18 (I, ԺԲ):

³ Նույնը, էջ 12—13 (I, Թ):

Սխալ տարեթվերն երկու այս թագավորների, որ շարունակ մեջ են բերվում պատճառաբանական ու բանասիրական ուսումնասիրություններում, բացատրվում են կամ խորենացու Պատմության և կամ Կորյունի այժմյան վերջարանի ժամանակագրական սխալ տվյալների ազդեցությամբ, որ վրձնականորեն պետք է մերժվեն:

Որ խորենացու մոտ Հայ Արշակունիների աղյուսակի մեջ ամենախառնակ մասն է Սասանյանների շրջանը և հատկապես Տրգատի թագավորությունից սկսած՝ այդ խոստովանում է նաև Ստ. Մալխասյանը¹։ Միանգամայն անվստահելի է նույնպես, ինչպես վերև մատնանշվեց, Կորյունի այժմյան վերջարանը, որի մեջ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, համապատասխան խորենացու Պատմության վկայության, դրվում է Հագկերտ Ա-ի (399—420 թ.) ժամանակ: Վերև մենք տեսանք, որ հետնագույն ժամանակների հայ մատենագիրներից և ոչ մեկը՝ ոչ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, ոչ Ստեփանոս Տարոնեցին, ոչ Սամուել քահանա Անեցին և ոչ էլ Վարդան վարդապետը՝ ծանոթ չեն եղել Կորյունի վերջարանի այդ վրձնակայությանը և գիտեն միայն Վարդ Մաշտոցի՝ բուն բնագրի վկայությունները:

Ըստ այսմ՝ աչքի առաջ ունենալով վերոհիշյալ նկատառումները՝ մենք կարող ենք, անշուշտ, վստահորեն հետևություն անել, որ Կորյունի աշխատության վերջում գտնվող ժամանակագրական վերջարանը խմբագրված ու փոփոխված է ուշ ժամանակներում և չէ կարող վերագրվել իրեն Կորյունին: Բսկ եթե այդ այդպես է՝ հայ գրերի գյուտի ժամանակագրական խնդիրը ստանում է բոլորովին նոր լուծում:

Ընդունելով ըստ Փարպեցու վկայության և համաձայն վերև ճշտված հայ Արշակունիների տարեթվերի, որ Վոամշապուհի գահակալության առաջին տարին 387-8 թվականն էր՝ կարելի է վստահ կերպով հետևություն անել, որ Մեսրոպ-Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ տեղի էր ունեցել Վոամշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում՝ պետք է գնել ոչ թե հինգերորդ դարի սկզբում, 406 կամ 407 թվականին, ինչպես այդ որոշված է գրեթե բոլոր նախկին աշխատություններում, այլ չորրորդ դարի վերջերում՝ 391-2 կամ 392-3 թվականներին:

Կորյունի Վարդ Մաշտոցի՝ երկի բուն բնագրի վկայություններից, զժբախտաբար, չի երևում, թե արդյոք Վոամշապուհի հինգերորդ, թե վեցերորդ տարում էր եղել Մաշտոցյան գրերի գյուտը: Կորյունի պատմելով՝ Վոամշապուհի հինգերորդ տարում Մաշտոցը, առնելով մի խումբ մանուկներ, գնում է Ասորիքի կողմերը՝ Ամիգ և Եգեսիա քաղաքները, ուր նրան մեծարանքով ընդունում են այդ քաղաքների եպիսկոպոսները: Մանուկների մի մասը նա տեղավորում է Եգեսիայում, ուր նրանք սովորելու էին ասորական գալրություն, և մյուս մասը ուղարկում է Սամոսատ՝ սովորելու այնտեղ հունական գալրություն: Իսկ ինքն այնուհետև, հետամուտ լինելով գրերի հորինման աշխատանքներին՝ ստեղծում է հաջողությամբ հայերեն լեզվի նոր նշանագրերը: Եգեսիայից նա գնում է իր օգնականների հետ Սամոսատ, ուր Հոռիանոս գեղազրի օգնությամբ վերջնականապես

¹ Տես Մ ո վ ս ե ս խ ո Ր Ե ն ա Յ ի, Հայոց պատմություն, թարգմ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1940, էջ 350:

գծագրվում ու դասավորվում է հայերեն այբուբենը։ Սամոսատում Մաշտոցը թարգմանում է իր երկու աշակերտի հետ Սողոմոնի առակները և ապա, հրաժեշտ տալով Սամոսատի և Ասորիքի եպիսկոպոսներին, վերադառնում է Հայաստան Վոսմաշապուհի վեցերորդ տարում։

Կորյունի այս և նախորդ վկայություններից դժվար չէ, իմ կարծիքով, հետևցնել, որ Մաշտոցյան գրերի գյուտը, որ բանասերները համաձայն Ասորիկի և Սամուել Անեցու ցուցմունքներին ենթադրում են Վոսմաշապուհի վեցերորդ տարում՝ պետք է տեղի ունեցած լիներ Վոսմաշապուհի կամ վեցերորդ տարվա, այսինքն՝ 392-3 թվականի առաջին կիսում և կամ նրա հինգերորդ տարվա, այսինքն՝ 391-2 թվականի վերջերում։

Թե որն է այս թվականներից գերադասելի, այդ կարելի է թերևս որոշել։ Ինչպես հայտնի է, Չամչյանն իր Պատմության մեջ, հիմնվելով Հայսմավուրքի մեջ պահպանված ավանդության վրա, ենթադրում է, որ գրերի գյուտը պետք է եղած լիներ նոյեմբեր ամսին¹։ Եթե հին այս ավանդությունը ընդունելի ու հավանական համարվի, այդ դեպքում՝ հայ գրերի գյուտի համար մենք կունենանք ճիշտ 391-2 թվականը։ Եվ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ ճիշտ և ճիշտ մեր թվականության 391-2 թվականին հայ գրերի գյուտը, ինչպես վերև տեսանք, մատնանշված է Պետական ձեռագրատան № № 1495, 8575 և № 6644 ձեռագրերում։

Մաշտոցյան գյուտի տարեթվի նոր այս ճշտումը, որ ունի բացառիկ մեծ կարևորություն, հնարավորություն է ընձեռում մեզ նոր լուսարանություն տալու Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» վերջում զետեղված սինխրոնիկ ժամանակագրությանը, որն, ինչպես վերև ասացինք, խմբագրված է հետագայում խորենացու Պատմության ժամանակագրական վկայություններին համեմատ։

Պարզելու համար Կորյունի վերջարանի երկրորդ ձեռքից կրած փոփոխությունը՝ պետք է նկատի ունենալ, որ հայ գրերի գյուտի վերոհիշյալ 391-2 տարեթիվը համապատասխան է ճշտվի Պարսից Վոսմ Կրմանի (388-9—398-9) չորրորդ տարուն։ Արդ՝ հետաքրքիր է խիստ, որ վերջաբանի «ի չորրորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին աթա Երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ» խոսքերը, որ, ըստ երևույթին, գրերի գյուտին վերաբերող հաշիվ է, խմբագրողը կամայականորեն դարձրել է Մաշտոցի «հավատքի» տարիների հաշիվ և ավելացրել է ինքը համաձայն խորենացու Պատմության, որ հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտ Բ-ի թվերորդ տարուց (սե դպրութեանն հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի տուեալ սկիզբն)։ Ես չեմ կարծում, որ Կորյունը հարկավոր համարած լիներ տալ Մաշտոցի «հավատքի» տարիների հաշիվը, որ բանասերները հասկանում են իբրև նրա կրոնավորության տարիների հաշիվ։

Կորյունի վերջարանի նախնական բնագիրը պետք է, իմ կարծիքով, եղած լիներ այսպես.

«Եւ արդ լինի համար ամաց ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամք ԽԸ², որք համարին այսպէս՝ թագաւորեալ Կրմա-

¹ Տես Չամչյան, Պատմություն հայոց, հատ. Ա. Վենետիկ, 1784, էջ 764։

² Կորյունի Վենետիկի 1894 թվականի և Երևանի 1941 թվականի հրատարակություններում ինքն ընթերցվածը, իմ կարծիքով, վրիպակ է. պետք է ուղղել և կարգալ ԽԸ։

նայ Պարսից արքայի ամս լեց, և Յազկերտի ամս ԻԱ և Վոսմայ ամս Ի և յառաջնումն ամի Երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ վախճանեցաւ երանելին: Եւ յարդ առնու համար ամաց դպրութեանն Հայոց Ի չորրորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամն Երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայն:

Ըստ նախնական ընագրի այս վկայության՝

Հայոց դպրության սկզբից մինչև Մաշտոցի մահը լինում է 48 տարի, որ այսպես են համարվում:

Վոսմ Դ. Կրման՝ 6 տարի¹...392-3—398-9

Հազկերտ Ա՝ 21 տարի...398-9—419-420

Վոսմ Ե՝ 20 տարի...419-420—439-440

Հազկերտ Բ՝ 1 տարի...439-440-439 (օգոստ. մինչև 440 օգոստ.)

48 տարի

Հազկերտ Բ-ի առաջին տարում վախճանվել էր Մաշտոցը (440 թվականի փետրվարի 17-ին շարաթ):

Հայոց դպրությունը սկսվել էր Վոսմ Դ. Կրմանի չորրորդ տարում (391-2):

Ինչպես տեսնում ենք, Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը ճշտիվ որոշվում է ոչ միայն Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերև բերված բուն ընագրի վկայությամբ, այլ նաև համաձայն Կորյունի վերջարանի վերականգնված ընագրի ժամանակագրության: Նրա բուն ընագրում հայ գրերի գյուտը ցույց է տրված Վոսմշապուհի (387-8—413-4) հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, որ ըստ վերոհիշյալ մեր եզրակացության պետք է տեղի ունեցած լիներ Վոսմշապուհի հինգերորդ տարու վերջերում՝ 391-2 թվականին: Անկախ այս վկայությունից՝ նաև Կորյունի վերականգնված վերջարանում հայոց դպրության սկիզբը մատնանշված է Վոսմ Դ. Կրմանի (388-9—398-9) չորրորդ տարում, այսինքն՝ դարձյալ 391-2 թվականին: Իսկ ամենից ուշագրավն այն է, որ Պետական ձեռագրատան № 1495, 8575 և 6644 ձեռագրերի ժամանակագրական տեքստերը ևս, բոլորովին անկախ Կորյունի վկայություններից, հայ գրերի գյուտը դնում են նույնպես 391-2 թվականին:

Բնձ թվում է, որ վերոհիշյալ երեք իրարից անկախ վկայությունների համերաշխությունն ինքնին արդեն հաստատուն մի ապացույց է, որ Մաշտոցյան գյուտի տարեթիվ խնդիրը կարող ենք համարել վերջնականապես պարզված: Հայոց դպրության սկիզբը դրվելու է ոչ թե հինգերորդ դարում, ինչպես մինչև այժմ ենթադրվել է գրեթե բոլոր հայագիտական երկերում, այլ չորրորդ դարի վերջերում, այն է՝ 391-2 թվականին:

* * *

Հայ գրերի գյուտի տարեթիվի սխալ ու հակասական որոշումների պատճառով է, անշուշտ, որ հայագիտական աշխատություններում — պար-

¹ Նշանակված են Վոսմ Կրմանի (388-9—398-9) տարիները գրերի գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել նրա չորրորդ տարում (391-2 թ.):

զապես խորենացու Պատմության և Կորյունի այժմյան խեղաթյուրված վերջարանի ազդեցությամբ—մինչև այժմ խճճված ու շփոթ վիճակում է մնում հայոց Պատմության չորրորդ դարի վերջերի և հինգերորդ դարի առաջին քառորդի ժամանակագրությունը։ Ինչ թվում է, որ ժամանակագրական անճշտություններից շատերը, որ հանդիպում են նախորդ աշխատություններում, հնարավոր է այժմ ուղղել և տալ նոր ու ավելի ստույգ ժամանակագրություն։

Հենվելով, գլխավորապես, խորենացու Պատմության և Կորյունի վերջարանի վրա՝ պատմագետները և բանասերները սխալ են որոշել Մաշտոցի ծառայության մտնելու և կրոնավորության տարիները, Վոսաճապուհի թագավորության տարեթվերը ու նաև պատմական այլ անցքերի թվականները։ Չամչյանից սկսած մինչև վերջին ժամանակները բանասերներից շատերը, հենվելով Կորյունի վերջարանի վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը կրոնավոր էր դառել գրերի գյուտից տասը տարի առաջ՝ 391-2—394 կամ 395 թվականներին¹։ Սակայն միանգամայն պարզ է, որ Մաշտոցը չէր կարող կրոնավոր դառած լինել գրերի գյուտից տասը տարի առաջ, որովհետև կրոնավոր դառնալուց առաջ, ինչպես վկայում է 'Հազար Փարպեցին, նա ծառայում էր Արքունի գիվանում, իբրև դպիր խոսրով Դ-ի (385—387) ժամանակ, այսինքն՝ գրերի գյուտից (391-2 թ.) առ առավել յոթը տարի առաջ։

Կորյունի բուն բնագրի և 'Հազար Փարպեցու վկայություններից մեզ հայտնի է, որ Մաշտոցը եկել էր 'Հազարաշապատ խոսրով Դ-ի թագավորության ժամանակ և ծառայում էր այստեղ արքունի գիվանում իբրև «դպիր» Առավաճ հազարապետի ձեռքի տակ։ Կորյունի և 'Հազար Փարպեցու համապատասխան վկայությունները, որ սխալ են մեկնված պատմագիտական ու բանասիրական երկերում, ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել մանրամասն կերպով։

1. Կորյուն, (Կ), էջ 36—37, հրատար. Մ. Արեղյանի (Երևան, 1941)՝

«Ապա (Մաշտոցը) եկավ, հասավ Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների արքունիքը, մնաց արքունի գիվանում և եղավ արքայի տված հրամանների սպասարկող՝ հայոց մեր աշխարհում ոմն Առավանի հազարապետության ժամանակ։ Նա տեղյակ ու հմուտ դառավ աշխարհական կարգերին և իր զինվորական արվեստով հաճելի եղավ իր զորականներին։ Եվ այնտեղ ուշիուշով հետևեց աստվածային գրքերի ընթերցանությանը, որով կարճ ժամանակում լուսավորվեց և համակվեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների էությունը, նաև ամեն նախապատրաստություններով զարգարեց իր անձը և պաշտոնավարեց իշխանների մոտ»։

(«Եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական գիւանին. լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն առ հազարապետութեամբն՝ աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն։ Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն։ Եւ անդէն

¹ Տես Յ. Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերեն նշանագրերու, Վիեննա, 1913, էջ 58. Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն 1, Երևան, 1944, էջ 72. Գարագաշյան, Քննական պատմութիւն հայոց, Կ. Քիֆիս, 1893, էջ 32 և ուրիշները։

ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առ ժամայն լուսաւորեալ և թեամուխ միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, և ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարգարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն»):

2. Ղազար Փարպեցի, 1, գլ. Ժ, էջ 13 (Տփղիս, 1904)՝

«Իր մանկութեան օրերում նա (Մաշտոցը) ուսում ստացաւ հույն պարութեամբ. նա զինվորութիւնն արեց հայոց խոսրով թագավորի արքունիքում, կարգվելով արքունի գրագիր դպիրների խմբում. այդ ժամանակ արքունի դպիրները ասորի և հույն գրով էին վարում Հայոց թագավորների գործերը՝ վճիռներն ու հրովարտակները»:

(«Ի տես մանկութեան իւրոյ ուսեալ գպրութիւն զՀոյն, զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի գպրացն. վասնզի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց՝ արքունի գպիրքն, զվճոցն և զհրովարտակացն»):

Ոմանք կարծում են, որ Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու այս վկայութիւններում կա մի որոշ հակասութիւն: Ըստ Կորյունի՝ Մաշտոցը պաշտոն էր վարել արքունի գիվանդում Առաւմանի հազարապետութեան ժամանակ, իսկ համաձայն Փարպեցու հայոց խոսրով Դ. թագավորի ժամանակ: Այս հակասութիւնը մատնանշել է Մարկիարտը և սխալ ենթադրութիւն է արել. որ իբր թե խոսրով Դ-ից հետո և Վռամշապուհից առաջ Հայաստանում իշխել է հազարապետ Առաւմանը¹: Մարկիարտի այս կարծիքը պարզապէս թյուրիմացութեան արդյունք է: Առաւմանը, ինչպէս դժվար չէ տեսնել, հայոց աշխարհի հազարապետ էր խոսրով Դ-ի ժամանակ, ուստի և կարելի է մտաւորեն ենթադրել, որ Կորյունի նախնական բնագրում, որից ոգտվել էր Փարպեցին, մատնաշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր հայոց խոսրով թագավորի արքունիքում Առաւման հազարապետի ձեռքի տակ²:

Կորյունի և Ղազար Փարպեցու վերևում բերված վկայութիւններից երևում է նաև, որ Մաշտոցը, ընդունված լինելով «մատենագիր դպիր»ների խմբի մեջ, ծառայել էր արքունի գիվանդում իբրև զինվոր ու հասարակ գրագիր: Ինչպէս հայտնի է, հայագետ բանասերները³, զրեթե բոլորն առանց բացառութեան, հիմնվելով խորենացու սխալ վկայութեան վրա՝ կարծել են, որ Մաշտոցը թագավորական պալատում վարել էր գիվանապետի կամ քարտուղարի բարձր պաշտոնը: Այս պնդումը, որ հակասում է Կորյունի և Փարպեցու վկայութիւններին, ճիշտ չէ: Մաշտոցի պաշտոնը, ինչպէս դժվար չէ համոզվել, համապատասխանում է այն զինվոր-գրագիրների պաշտոնին, որոնք ստորին ծառայողներ էին հռոմեական բարձր պաշտոնյաների գիվաններում և անվանվում էին «գրասենյակայիններ»:

¹ Տես Մարկիարտի Պատմութիւն հայերեն նշանագրերու, Վիեննա, 1813, էջ 12—13 և 58.

² Տես իմ աշխատութիւնը „Месроп Маштоц“, էջ 12:

³ Տես Исследования и статьи Н. О. Эмина, էջ 206, К. Aslan, Etudes historiques, էջ 212. Ինչու հայոց պատմութիւն, Ա, էջ 679. Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, Երևան, 1914, Ա, էջ 72 և ուրիշները:

officiales կամ scrinariii)¹։ Այս զինվոր-գրագիրները, ինչպես մատնացույց է արել Ագոնցը, զինվորական շորերով էին և համարվում էին զինվորական ծառայության մեջ, թեև չէին կցված գործող զորաբանակին²։ Ինքն ըստ ինքյան հասկանալի է, որ Մեսրոպ-Մաշտոցը, լինելով «կարճագատներին» Հացեկացն գյուղից, պետք է վաղած լինել արքունիքում գործակալական ստորին պաշտոն³։ Նա ոչ թե մանր ազնվական ժառանգ էր, ինչպես ոմանք հայ բանասերներից կարծում են, այլ, ըստ երևույթին, արտոնյալ այն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ուժիկ հեծելազորի շարքերում։

Պատմագիտական երկերում, ինչպես վերև առացինք, սխալ են որոշված, բացի Մաշտոցի արքունի ծառայության ու կրոնավորության թվականներից, նաև Վոսմաշապուհի թագավորության տարիները, Վերև մենք արդեն տեսանք, որ Վոսմաշապուհը, ինչպես պարզ երևում է Ղազար Փարպեցու արժանահավատ ցուցումներից, հաջորդել էր իր եղբորը՝ Խոսրով Դ-ին 387-8 թվականին։

Ինչպես հայտնի է, Վոսմաշապուհի թագավորության սկիզբը բոլոր պատմագիտական երկերում, բացի Օրմանյանի և Լեոնի աշխատություններից՝ դրվում է կամ չորրորդ դարի իննսուսական թվականներին և կամ հինգերորդ դարի սկիզբներին։ Մենք ասացինք վերև, որ սխալ այդ ժամանակագրությունը բացատրվում է նրանով, որ Վոսմաշապուհի թագավորության տարիները պատմագիտական երկերում աշխատել են համաձայնեցնել ժամանակագրական տվյալների հետ Կորյունի վերջարանում, որը իր այժմյան խմբագրությամբ պարզապես ընդմիջարկություն է ուշ ժամանակաշրջանի։

Օրմանյանը, իմ կարծիքով, ճիշտ է որոշել Վոսմաշապուհի թագավորության երկար տևողությունը, որ նա ենթադրում է 389 թվականից մինչև 414 թվականը։ Նրա այս եզրակացությունը հիմք է ծառայել Ղազար Փարպեցու ցուցումը⁴։ Վոսմաշապուհը, ինչպես վկայում է Փարպեցին, հասել էր խորին ծերության և գրերի գյուտից հետո, որ տեղի էր ունեցել, ինչպես տեսանք, 391-2 թվականին՝ ապրել էր քսանեմեկ տարի։ Ըստ այսմ Վոսմաշապուհի թագավորության տևողությունը հավանական կլինի ենթադրել ոչ թե 25 տարի, ինչպես մատնացույց է արել Օրմանյանը, այլ 50 տարի (387-8—շուրջ 413-4)։

Ստացվում է, այսպիսով, չորրորդ դարի վերջերի և հինգերորդ դարի սկզբների համար նոր ու հաստատուն ժամանակագրություն, որ բոլորովին տարբեր է Մարկվարտի տված ժամանակագրությունից...*)։

¹ Տե՛ս Ս. Виллемс. Римское государственное право, перевод Бодянского, Киев, 1884, էջ 510, 663—667. E. Kuhn, Die städtische und bürgerliche Verfassung des Römischen Reiches, Erster Theil, Leipzig, 1864, էջ 156 և հետ։

² Տե՛ս, Адо́нц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 137։

³ Տե՛ս իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 120—122։

⁴ Օրմանյանը, ինչպես և Լեոն, Վոսմաշապուհի թագավորության սկիզբը համարում են 389 թվականը, տե՛ս Մ. Ա. Օ., «Տրդատ է Արտաշէս ժամանակագրական գիտողություններ», Հանդ. Ամս., 1909 թ., 8, էջ 243 և 245. Լեոն, Հայոց պատմություն, Ա, էջ 674, ծան. 3։

⁵ Փարպեցի, Լ. գլ. ԺԱ, էջ 18, ծան. 10 (Տիգրիս, 1904)։

* Այստեղ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի աշխատությունը, նրա մահվան պատճառով, ընդհատվում է։ Իր կյանքի վերջին օրը նա հայտնել է, որ աշխատանքը վերջացնելու համար մնում է գրել 1—2 էջ։